

Kiihtelysvaaran murteen sanakirja valmis

R. E. NIRVI *Kiihtelysvaaran murteen sanakirja I—X*. Karjalaisen Kulttuurin edistämisseätiö, Lappeenranta ja Joensuu 1974—81. 2 570 s.

Suomen kielen sanakirjojen joukkoon on ilmestynyt uudentyyppinen tulokas: R. E. Nirvin vuosina 1933—37 keräämä Kiihtelysvaaran murteen suursanasto on valmistunut Karjalaisen Kulttuurin Edistämisseätiön kustannuksella kymmennidoksena teoksena. Täten pieni Kiihtelysvaaran kunta on ensimmäisenä suomenkielisenä pitäjänä saanut oman suurleksikkonsa. Harvinaisuus näin laaja yhden paikallismurteen sanakirja on varmaan koko maailmassakin.

Kiihtelysvaaran murteen sanakirjaa ei olisi voinut syntyä ilman sitä kansankielen sanaston keruuohjelmaa, jonka alkuaan luonnosteli E. N. Setälä 1890-luvulla ja jonka toteuttamiseksi 1924 perustettiin Sanakirjasäätiö. Sanakirjasäätiö on sitten keruuttanut täydellisyyteen pyrkivän pitäjänsanaston 25 paikkakunnalta. Intensiivisimmillään keruu oli 1930-luvulla, mutta viimeiset suursanastot saatiin valmiiksi vasta 1970-luvun alussa. Pitäjänsanaston keruu vaatii koulutetulta kerääjältä 3—4 työvuotta, ja kokoelmien laajuus on keskimäärin 25 000—30 000 sanalippua. Sanakirjasäätiön päämääränä oli aineiston saaminen tekeillä olevaan suomen murtei-

den sanakirjaan, mutta samalla kokoelmat palvelevat arkistona suomen kielen tutkimusta yleensä.

Kiihtelysvaaran murteen sanakirja on siis suomen murteiden sanakirjahankkeen yksi verso, oikeastaan sivuverso, joka kasvoi julkaisuvaiheeseen vasta sitten, kun Nirvi jäi eläkkeelle 1972 professorin virastaan ja kun Karjalaisen Kulttuurin Edistämisseätiö ryhtyi teoksen julkaisijaksi. Mutta silti vielä tässäkin yhteydessä on syytä palata hetkeksi 1930-luvulle. Nirvi on itse kertonut keruutyöstään kirjoituksessaan »Sanastajan työkentältä» (Kalevalaseuran vuosik. 44, 1964, s. 76—82; ks. myös Matti Vilppula, *Vir.* 1975 s. 455—456).

Syksyllä 1933 Sanakirjasäätiö oli valitsemassa sanastuspitäjää ja sanastajaa Pohjois-Karjalaan. Pitäjäksi valittiin maan kunnan keskiosista pieni Kiihtelysvaara, joka oli syrjässä vanhojen rintapitäjien Kiteen ja Liperin keskuksista ja samoin Pielisjokivarren teollisuusseuduista. Kerääjäksi säätiö sai maisteri R. E. Nirvin, joka tuolloin oli 27-vuotias. Nirvi työskenteli Kiihtelysvaarassa yhtäjaksoisesti yli neljä vuotta. Aluksi hän asui runsaat puoli vuotta kirkolla, mutta kesästä 1934 lähtien tukikohdaksi tuli Heinävaaran kylä pitäjän pohjoisosasta. Sanakirjansa viimeisen osan lopussa Nirvi esittelee lyhyesti tärkeimmät kielenoppaansa, yhteensä 48. Vanhin heistä eli vuosina 1848—1940, mutta joukossa on jokunen 1900-luvun puolella syntynytkin. Kyseessä on paljolti Jormanaisten, Koljosten, Piipposten, Puustisten ja Vatasten kielen sanakirja, sillä kunkin mainitun suvun jäseniä on Nirvin kielenoppaiden joukossa kolmesta viiteen.

On asiantuntijoiden yleinen käsitys, että Nirvin keräämä Kiihtelysvaaran murteen pitäjänsanasto on yksi parhaista Sanakirjasäätiön keruuttamista suursanastoista. Kiihtelysvaaran sanakokoelma sisältää n. 43 000 sanalippua. Nyt kun sanaliput ovat muuttuneet sanakirjaksi, lipuston piirteet ovat siirtyneet kirjaan, eivät kuitenkaan aina sellaisinaan.

Muutos koskee ennen kaikkea aineiston tiivistystä. Laskemalla kolme satasivuista

otosta osien II, V ja VIII alusta olen päättänyt arvioida, että Kiihtelysvaaran murteen sanakirjassa on lähes 22 000 hakusanaa. Hakusanoista 16 % eli n. 3 500 on yhdyssanoja. Koska Nirvi on yhdistellyt yhdyssanoja samoihin artikkeleihin samaan tapaan kuin Nykysuomen sanakirjassa on tehty, yhdyssanojen määrä olisi otokseni perusteella laskien lähes 6 000. Täten koko sanakirjan sanamääräksi tulisi n. 24 000 sanaa. Kuvaako saamani luku edes suurin piirtein Kiihtelysvaaran heinävaaralaisten sanavaraston laajuutta 1930-luvulla? Vertauskohdaksi sopii mainita, että Urho Tuomolan arvion mukaan (ks. Lauri Hakulinen, *SKRK* 4. p. 1979, s. 477—478) Hattulan pitäjän murteessa olisi n. 28 000 sanaa. Tuomolan ja minun laskentatavassa voi olla eroja. Joka tapauksessa Tuomolan keräämän Hattulan sanaston sanalippumäärä, 35 500 lippua, on melkoista pienempi kuin Nirvin Kiihtelysvaaran kokoelma. Nirvi itse sanoo edellä mainitussa kirjoituksessaan, että kun hän joulukuussa 1937 lopetti keruun, hänelle jäi tunne, että työ oli keskeneräinen. Jälkeenpäin, suomen murteiden sanakirjaa kirjoittaessaan hän sanoo huomanneensa, että Kiihtelysvaaran kokoelmassa todella oli aukkojakin: sieltä puuttui tietoja tavallisten, yleiskielessäkin tuttujen side-, seikka- ja teonsanojen käyttötaivoista. Sen sijaan murteen erityissanasto on osoittautunut jälkeenpäinkin jokseenkin täydellisenä talteen saaduksi.

Hakusanojen määrään vaikuttavat tietenkin monet eri seikat ja ratkaisut. Nirvin Kiihtelysvaaran murteen sanakirjasta voi tehdä mm. seuraavanlaisia havaintoja: Yhdyssanat ovat yleensä vakiintuneita ja usein myös merkitykseltään erikoistuneita, niin että niitä on syytä pitää itsenäisinä leksemeinä. Tilapäisiä yhdyssanoja on ilmeisesti jäänyt sanakirjan ja alkuperäisen sanakokoelmankin ulkopuolelle. Adjektiivikantaisia *sti*-adverbeja on vain muutamia. Pirjo Särkän toimittamassa kielenäyttekokoelmassa »Kiihtelysvaaran murretta» (Suomen kielen näytteitä 14) esiintyvät adverbit *hirveästi*, *hitaasti*, *hyvästi*, *kauheasti*, *kovasti*, *selvästi*, *vakavasti*, *vakituisesti* ja

varmasti; Nirvin sanakirjassa näistä on omana hakusananaan vain *kovasti*. Muista on esimerkkejä kanta-adjektiivien kohdalla eikä aina silloinkaan (*kauhea* on ilmeisesti erehdyksessä jäänyt kokonaan pois).

Esimerkkinä Nirvin sanaseulan tiheydestä mainitsen, ettei Kiihtelysvaaran murteen sanakirjasta löydy *ntu*-johtimisia translatiiviverbejä (*parantua, koventua* jne.). Ne näyttävät olevankin »puhtaille savolaismurteille» vanhastaan outoja, vaikka niistä löytyy myöhemmin kerätystä muoto-opin kokoelmista joskus mainintoja (esim. Suonenjoki, Vehmersalmi, Kajani). Pohjois-Karjalan murteille tyypillisiä *alta*-momentaaniverbejä sen sijaan on (esim. *jauhaltaa, kaivaltaa, väännältää*), mutta muutamia Joensuussa kuulemiani kyllä puuttuukin: *ajaltaa* (pyöräkorjaamon poika pyörää kokeillessaan: *miepä ajallam pikusen*), *sidaltaa* 'sitaista', *soitaltaa* (puhelimella). Tässä voi jo olla kulttuurin muutoksen selityksenä: polkupyörä ja puhelin ovat varmaan olleet melko outoja Nirvin kielenoppaille 1930-luvun Heinävaarassa.

Toisaalta eräät Nirvin ratkaisut kasvatavat hakusanojen määrää. Jos samaa nimitystä käytetään eri sanaluokissa, hän esittää sen sanaluokittain eri hakusanoina. Niipä esimerkiksi sanoista *hapan, oma, paha, vanha* ja jopa partisiipista *tuttava* on sekä adjektiivinen että substantiivinen hakusana. Sanakirjassa on myös propreja: kymmenittäin lehmien ja hevosten nimiä, joihin verran ristimänimien hypokorismeja ja muitakin erisnimiä. Mukaan otetut erisnimet ilmentävät aina jollakin tapaa kiihtelysvaaralaisten kieltä ja kulttuuria. Esimerkiksi *Iiksi* ja *Iiksen niityt* ovat 1930-luvun Heinävaarassa olleet hyvin tärkeitä puheenaiheita, niin että nimet vilhtelevät sanakirjassakin monissa murre-esimerkeissä. Jo se vaatii hakusanan *Iiksi* mukaanottoa. Ilmeisen vanha karjalaisiin yhteyksiin viittaava sanonta on hakusanan *Paatene* alla: (Mummo sukankudinta etsiesään:) *senkö Puatēneeh hiäl liet tok männykkääk kun ei näyk?* Mainiolla tavalla tulee ilmi itäsuomalaisen *tar*-johtimen käyttö hakusanan *Vadatar* kohdalla. Hakumuodon lisäksi sana-artikkeli sisältää seuraavan:

»*Vaata/r, -rta* Vatasen tytär. Kaisa ennustaa, että Vatasen emäntä synnyttää tytön: *katohhan eikö Vaatarta tiek!*» — Kaisa on mökinemäntä Kaisa Tuupainen, 1864—1940, yksi Nirvin pääoppaista. Häneltä Nirvi sanoo merkinneensä erittäin vapaata ja affektista puhetta. Kaisan nimi on mainittu monien esimerkkien yhteydessä sanakirjassa.

Edellä on käynyt ilmi, että määrällisesti Kiihtelysvaaran murteen sanakirja on ilmeisen kattava. Suorastaan tärkeämpää kuin joidenkin muotosanojen puuttuminen on se, että sanakirjaan tulleet sanat edustavat Kiihtelysvaaran todellista, spontaania kansankieltä: Nirvin murre-esimerkeissä ei huomaa provosointia eikä kyselysanojen vaikutusta. Sanakirjan laadusta olenkin jo aiemmin (Vir. 1980 s. 352) kirjoittanut seuraavasti: »Se voittaa yhdessä suhteessa kaikki suomen kielen sanakirjat: sanojen käyttöyhteys — niin tilanne- kuin kielikonteksti — on ilmaistu tarkemmin kuin missään muualla. Tällaiseen ei tietenkään ole yleiskieltä tai laajoja murrealueita koskevissa leksikoissa varaakaan, sillä niissä on suurempi abstrahointi jo aineiston karsinnan takia välttämätöntä.»

Konteksti ilmaisee sanakirjassa sanan käyttöyhteyden ja usein myös merkityksen, niin että Nirvi on jättänyt etenkin deskriptiivisanojen osalta merkityksen selitteen joskus kokonaan pois. Otan kaksi esimerkkiä: *kimmertää* v. *kimmertee(k)*. Pyydyksessä potkii hauki: *se Kol'jo'nen sieltä hauūvin kimmertää*, ottaa. Syn. kämmertää. — *kieletön* a. Suursyömäristä: *mättää kun kielettömmään konttiin*, sp. Jos joku kiireesti ja pitkään mättää johonkin, sanotaan: *mättää kun kielettömmään konttiin*, sp. Kysyin kuka on muutaman isättömän lapsen isä. Kaisa: *mistee sen tieltää mistee se kielettömmään konttiuh havu putoōvaa*, sp. — Jälkimmäinen esimerkki tuo mainiolla tavalla ilmi sananparren käyttöyhteyksiä. Kansankielessä sananparret eivät ole korulauseita vaan leksikon olennainen osa. Konteksti on niiden yhteydessä sanakirjassakin monesti ihan välttämätön, koska sananparren viestinnällinen merkitys ei aina ilmene siihen sisältyvien lekseemien merkityksistä. Kiih-

telysvaaran murteen sanakirjassa on varmasti tuhatmäärin sananparsia ja kosolti niihin liittyvää kontekstuaalista tietoa. Sen vuoksi se on sananparsikirjanakin monesti antoisampi kuin tyypilliset sananparsijulkaisut.

Kiihtelysvaaran murteen sanastus antoi suunnan koko Nirvin myöhemmälle tutkijanuralle: hänestä tuli leksikologi ja erityisesti synonyymien ja sanankieltojen tutkija. Teoreettinen pohdiskelu sai virikkeensä keruutyöstä ja alkoi suuntautua synonyymiaan; tämä näkyy Nirvin kahdesta varhaisesta artikkelista, jotka ovat alkuaan Sanakirjasäätiön stipendiaattien kokouksissa pidettyjä esitelmiä: »Kansankielen synonyymeistä ja synonyymiluonteisista sanoista» (Vir. 1936 s. 24—45) ja »Synonyymien ja synonyymiluonteisten sanojen syrjäytymisestä ja katoamisesta» (Vir. 1937 s. 45—58). Näistä artikkeleista ilmenee, että Nirvin käsitys kielestä on hyvin dynaaminen: synonyymien syntyä ja katoamista tarkkaillessaan hän pitää silmällä sanojen käyttöyhteyttä ja myös eri-ikäisiä puhujia. Otan tästä yhden esimerkin Nirvin monien esimerkkien joukosta ja tarkastelen, mitä hän sanoo Virittäjässä (1936 s. 32—35) Kiihtelysvaaran murteen 'läjää l. kasaa' merkitsevistä sanoista ja miten hän esittää kyseiset sanat sanakirjassaan.

Vuoden 1936 artikkelin mukaan Kiihtelysvaaran murteessa on kuusi 'läjää, kasaa' merkitsevää sanaa: *lajā, kasa, rijo, rut'nikka, tunkijo* ja *nietijo*. Merkitykset Nirvi jakaa kahteen pääryhmään: 'kokomuodostelmaa, -rakennelmaa' merkitsevät vain sanat *lajā, kasa* ja *rijo*, 'määrää ilmaisevaa läjää' merkitsevät edellisten lisäksi *rut'nikka, tunkijo* ja *nietijo*. Nirvi valaisee sanojen käyttöä monin esimerkein, esim. *rijo* ilmaisee kokomuodostelmaa tapauksessa (kasken viertoroviota tehtäessä) *pitkä pūrijo tehlin* mutta määrää tapauksessa *jos nuoltōhiv vèittān sitä väkijāiner rijo tullō kallō*. Sanat *lajā, kasa* ja *rijo* ovat Nirvin mielestä täysiiä synonyymejä 1930-luvun Kiihtelysvaarassa, vaikka hän arveleekin *rijon* olleen alkuaan jonkin 'kasan', luultavasti 'risukasan' erityisilmaus. Erityisen kiintoisana Nirvi pitää sitä, että 'määrää ilmaisevan

läjän' merkityksessä tavataan *kasan, läjän* ja *rijon* lisäksi myös *rut'nikka, tunkijo* ja *nietijo*. Hän jatkaa: »Ovatko nämä keskenään täydellisiä synonyymejä? Eivät varmaan kaikille murreyhteisön jäsenille. Mutta kehitys näyttää parasta aikaa vievän siihen.» Nirvi sanoo kyselyjensä perusteella huomanneensa, että *rut'nikka* (< ven. *rudnik* 'malmikaivos') merkitsi 1930-luvun Kiihtelysvaarassa vain 'järvimalmikasaa' niille harvoille miehille, jotka 40—50 vuotta aikaisemmin olivat itse olleet järvimalmia nostamassa. Nuoremmille, jotka olivat syntyneetkin vasta malminnoston loputtua, sanan merkitys oli laajentunut yleensä 'kasaa, läjää' ilmaisevaksi. Samoin *tunkijo* oli vanhoille murteenpuhujille ensisijaisesti 'läävän t. tallin lantaikkunan alla tai kasantopellolla oleva lantakasa' mutta 20—30-vuotiaille jo yleensä 'lajā'.

Kun tarkastelee Kiihtelysvaaran murteen sanakirjan artikkeleita edellä mainittujen kuuden sanan kohdalta, löytyy viitteitä vielä kolmeen muuhun osittain synonyymiseen sanaan: *permanko, pinkka* ja *sema*. *Permanko*-sanana selitteenä on 'iso kasa, läjä, liuta', ja esimerkeistä ilmenee, että kysymys on yleensä elävistä olennoista — lapsista, hirvistä, kaloista, rotista. *Pinkka*-substantiivin kohdalta löytyy vain kaksi yhdyssanaa: *olokipinkka* 'olkikupopino' ja *jyväpinkka* 'jyväsiemenien muodostama pino'. *Sema* puolestaan ilmaisee (suurta) määrää, esim. *Semmo'sen seman on suañneet yhestä apajasta*, niin paljon kaloja. Sanakirjassa on siis 'kasaa, läjää' merkitseviä sanoja enemmän kuin vuoden 1936 artikkelissa. Onkin huomattava, että artikkelin syntyäikoihin tammikuussa 1936 Nirvin keruutyö oli ajallisesti vasta puolivälissä, joten uudet sanat ovat voineet kertyä kerääjän lipustoon sen jälkeen. Tosin *permanko, pinkka* ja *sema* eivät ole aivan keskeisiä 'kasa, läjä' -käsitteen kannalta, joten Nirvi on voinut jättää ne artikkelistaan pois senkin vuoksi. Sanakirjan esitystekniikasta johtuu, ettei 'lajā, kasa' -merkityskentän dynaamisuus tule siinä ilmi niin selvänä kuin Virittäjän artikkelissa.

Mainitsemani esimerkki osoittaa, että Nirvi jo kenttätyönsä alkuaikoina on syväl-

lisesti pohtinut synonymian olemusta ja yleensä semanttisia ongelmia, mikä puolestaan on koitunut keruutyön ja myös Kiihtelysvaaran murteen sanakirjan hyväksi. Sanakirjassa synonymian silmälläpito ilmenee viitteinä toisiin sana-artikkeleihin. Niinpä esimerkiksi 'heilaa' merkitsevän *kepsukka*-sanan kautta päästään sanakenttään, johon kuuluvat *kepsukan* lisäksi *heila*, *heksa*, *hellu*, *hempukka*, *henttu*, *mielitetto* ja *riiju*. Joskus viitteistössä näyttää olevan epätarkkuuttakin; esim. *lapsi*-sanan kohdalla viitataan *penan*, *penskan*, *puoskan* ja *sikiön* ohella myös *kakaraan* ja *mukulaan*, joita ei kuitenkaan löydy 'lasta' merkitsevinä sanakirjasta. Mutta ehkä viitteen tarkoitus onkin huomauttaa, että *kakara* on Kiihtelysvaarassa vanhastaan vain 'ulostekokkare' ja *mukula(kivi)* 'pyöreä irtokivi', mikä pätee savolaismurteisiin varmasti laajemminkin.

Kiihtelysvaaran murteen sanakirjalla on monia ulottuvuuksia. Kiihtelysvaara on muun Pohjois-Karjalan tavoin entistä Käkisalmen Karjalaa ja karjalan kielen aluetta, joka alkoi savolaistua 1600-luvulta lähtien siten, että enemmistöksi tulleen savolaissäestön ohella alueelle jäi myös alkuperäistä karjalankielistä väestöä, vaikka suurin osa karjalaisista pakenikin valtakunnanrajan taakse. Äänteellisesti ja muoto-opillisesti Pohjois-Karjalan murteet ovat jokseenkin tyyten savolaistuneet. Mutta sanastossa on oletettavasti vielä jälkiä 1600-luvulta ja sitä vanhemmalta karjalaisajalta. Vanhojen karjalaisuuksien tunnistaminen ilman erillistutkimusta ei ole aina varmaa, sillä Pohjois-Karjalassa on kuten muuallakin Itä-Suomessa myös verraten nuoria venäläisperäisiä lainasanoja. Saadakseni edes pintapuolista kuvaa Kiihtelysvaaran murteen sanakirjan karjalaisuuksista olen silmäillyt sen kolmea alkupään osaa (*a—kuri*) rinnan Pertti Virtarannan toimittaman Karjalan kielen sanakirjan kanssa. Seuraavan luettelon sanat olen poiminut pelkästään oman kielentuntemukseni varassa, ilman tietoja esimerkiksi sydänsavolaisten murteiden kannasta, joten joukkoon voi mahtua erehdyksiäkin.

Esimerkiksi seuraavat Kiihtelysvaaran murteen sanakirjassa esiintyvät sanat näyttävät olevan karjalaisperäisiä (kaariviivan jälkeiset vertailutiedot Karjalan kielen sanakirjasta):

aito adv. 'aivan', esim. *aito valakeet lehmät* ~ Suistamo *aidu valgie*;

alaikkali 'alakautta' ~ karj. *alahakkali*;

apas adv. 'entäs' ~ Suistamo *aba, syötkö voileibiä*;

aprakka 'luvattu avustus' ~ karj. 'papin saatavat, kirkollisvero';

arvollaan adv. 'kuitenkin' ~ karj. *arvollah* 'kuitenkin';

atvata 'ahnehtia', esim. *se köittel' atvata' ?uhalla*, poika perinnön jaossa ~ karj. *atvata* 'ahnehtia';

erähtä pron. 'joku, jokin', esim. *Erähtänä talavena, Erähtä ämmäinen* ~ Impilahti *täz erähtän ildan tul'i*;

haina s., esim. *Sil oh hainoo* 'vihiä' *käupasta* ~ karj. *haina* 'vainu', *hainavuo* 'saada vihiä';

harjanpurku 'keväinen pyry, joka ajaa lumen aaltomaisille harjoille' ~ karj. *harjanpurku*, esim. *Säämäjärvi harjampurrud Jumal pidäy keskitalven aigah*;

haukirastas 'laulurastas' ~ Suistamo *haukirastas* id.;

hauruta 'koota korsia käteen viljaa leikatessa', *hauruukäsi* 'pivokäsi', esim. *Hauruukäs viiruu*, tulee kipeäksi ~ Tver *haurus* 'pivollinen', *hauruta* 'pivota' (karjalan tiedot vain Tveristä);

hiiviä 'hiipiä (metsoa vaaniessa)' ~ Kies-tinki *hiivuo mettšuo*;

hyveksiä 'kiittää hyväksi' ~ karj. *hyveksie* 'kiittää, kehua';

hyvälistö 'herrasväki' ~ karj. *hyvälistö* 'rikkaat, herrasväki' (myös Tverissä);

ikramoida 'puhua viisastellen' ~ karj. *ikraiija* 'leikkiä, kisata', *ikramoiija* 'telmiä' (vrt. ven. *igrat* 'leikkiä, pelata');

ikälikäs 'kauan kestävä' ~ Suistamo *igälikäs* 'vanhahko';

ismen 'paha tapa ym.', *ismenoida*, esim. (emäntä kieltää keräilleensä metsälintujen munia:) *em-min òum millonkaa?* *?ismenöinul linnum peš'siin kansak* ~ karj. *ismenä* 'petos, kavallus', *ismenie* 'pettää' (vrt. ven. *izmena* 'petos', *izmenit* 'pettää');

istinähyvä 'erittäin hyvä' ~ karj. *istinä* a. 'tosi, todellinen';

janika 'talvitielle muodostunut äkki-kuoppa' ~ karj. *janika* 'lyöttymä talvitiesä';

jiela 'homma', esim. *Ei ou?* 'innostusta työ-jiellöin, *jielata* 'puuhata' (vrt. ven. *delat* 'teh-dä');

juonoselkä 'raitaselkä (kyy, lehmä)' ~ karj. *juono* 'juova, raita' (myös Tverissä);

juska 'uunin yläpelti' ~ karj. *juška* 'uunin pellin asemesta käytetty puinen kansi';

kaama s., esim. *Mannišsiin suvussa rupeš kuama käymään*, sanottiin kun suvusta kuoli useita peräkkäin ~ Vuokkiniemi *Tä-nä piänä lumeh kuama kävi*, kinokset alenivat lämpimänä kevätpäivänä;

kaappana 'pieni ohra- tai kaurakeko' ~ Suistamo *kuappana* 'pieni vilja-auma';

kaimata 'saattaa vierasta' ~ karj. *samoin*;

kapelu 'puute' ~ karj. *kapel/o, -u* 'köy-hyys';

kasna 'varasto, säästö', *kasnautua* 'keräytyä säästöön' ~ karj. *kasna* 'säästö, varasto; rahat';

kelja s., esim. *tuvan kelja* 'suuri, kylmä tupa' ~ karj. *kelja* 'munkkikammio';

kesseli s., *mahakessel'* (lapsen suuresta mahasta; ei muita esimerkkejä) ~ karj. *kesseli* 'tuohikontti';

kiima 'linnun soidin', *kiimiä* 'soida (met-sosta, teerestä)' ~ karj. *kiima, kiimie* id.;

kites 'pieni hintelä ihminen' ~ Uhtua *ki-tes* '(ketun) pentu, karitsa';

kosto 'neliniitinen hamppukangas' ~ karj. *kosto(i)* 'vyötäisten yläpuolelle ulottu-va olkainhame; neliniitinen kangas';

kudokki, esim. *ommoo kuvokkii* 'itse kudot-tua' ~ Säämäjärvi *omoa kuvokkii om paidu*;

kukali part. 'mikäli' ~ karj. *kukali* 'mitä kautta';

kuleeri, murt. *ku'llier(i)* 'kumppani, apu-mies' ~ karj. *kulier(i)* 'postinkuljettaja';

kuormillinen a. 'raskaana oleva', esim. *tuota olin tyttöjä kuormillissa* ~ karj. *kuormalline* id.;

sorppa 'hangon ym. piikki', *kolomisorppa varpu* 'kolmihaarainen v.' ~ Säämäjärvi *kolmesorppaine hango*.

Kuten rinnastukseni osoittavat, Nirvi on tavoittanut Kiihtelysvaarasta myös vanhaa karjalaisperäistä sanastoa. Kiintoisia ovat sellaiset kuin *hauruta*, *hyvälistö* ja *juono*, joiden vastineita on tavattu Tveristä asti. Eräät sanat, kuten *aprakka*, *kelja* ja *kesseli*, ovat syrjäytyneet Kiihtelysvaarassa alku-peräisistä merkityksistään toissijaiseen käyttöön, mikä kahden murteen ja kulttuurimuodon kilpailutilanteessa on normaalia.

Kiihtelysvaaran murteen sanakirjan ja Karjalan kielen sanakirjan selailu paljastaa heti, että kummassakin on *-kka*-johtimisia (karjalassa usein rinnalla *-kko*) adjektiivieja hyvin runsaasti. Johdoksilla on usein moderatiivinen merkitys. Molemmille sanakirjoille yhteisiä ovat esim. adjektiivit *ahvakka* 'ahnas', *hirvakka* 'hirveä', *hoilakka* 'pitkä ja sokea; nopea (veneestä)', *holakka* 'viileä' (myös *vilun holakka* 'hieman vilu', vrt. ven. *holodnij*), *hujakka* 'pitkänpuoleinen', *inhakka* 'inhottava', *jolakka* 'kolea', *jymäkkä* 'raskastekoinen', *kalsakka* 'kovantuntuinen (vaatteesta, nahkasta)', *kaprakka* 'reipas, ripeä', *karmakka* 'karkea', *karhakka* (karj. *kartšakka*) 'karkeahko', *keihakka* 'ryhdikäs', *kiihakka* 'kiivas, kiihkeä', *kiilakka* (*k. pakka'nen* on Kiihtelysvaarassa silloin kun tähdet ja kuu paistavat), *kiit-sakka* 'kiistanhaluinen', *kirakka* 'terävä (äänestä)', *kojakka* 'kylmähkö' (vrt. *kojo* 'kylmä'), *komakka* 'komea', *kuohakka* 'kuohkea', *kuplakka* 'veden pinnalla pysyvä, kevyesti kelluva' jne. Onhan suomen yleiskielessäkin *-kka*-johtimisia adjektiiveja, mutta Kiihtelysvaaran murteen sanakirja ja Karjalan kielen sanakirja paljastavat, että erityisen karakteristinen tämä johdostyyppi on karjalan kielelle ja luultavasti myös savolaismurteille. Esimerkiksi Kainuussa *-kka*-adjektiivit ovat hyvin tavallisia, vaikka edellä esittämässäni luettelossa on monia Kainuun murteille outoja-kin johdoksia.

Olen jo edellä todennut, että Kiihtelysvaaran murteen sanakirja esittää tuhat-määrin sananparsia ja niihin liittyvää kontekstuaalista tietoa. Se onkin paitsi lingvistinen sanakirja myös erinomainen kansan-kulttuurin tietolähde. Sanalippujen kirjoj-

tustavastaan Nirvi sanoo artikkelissaan »Sanastajan työkentältä» seuraavasti: »Minun tapanani ei ollut valaista kansatieteellistä sanastoa pelkin esimerkkilausein, vaan johdonmukaisesti pyrin saamaan ytimen siitä asiapuolesta, joka kuului sanan merkitykseen. Usein muokkausvaiheessa havaitsi, että olennaisia seikkoja merkitys- ja asiapuolesta oli jäänyt tiedustelematta, mutta verekseltään keruupaikkakunnalla täydennyksiä pystyi tekemään.» Jo 1930-luvulla Kiihtelysvaarassa tehdyn muokkaustyön jäljet näkyvät nyt sanakirjassa sana-artikkeleina, jotka ovat sekä kielellisiltä että kansankulttuuriin liittyviltä tiedoiltaan rikkaita ja seikkaperäisiä.

Niinpä esimerkiksi *vakka*-artikkeli on lähes sivun mittainen. Siinä selvitetään vakan teko ja osien nimet sekä viitataan yhdyssanoihin *eväs-*, *puu-*, *seylin-*, *tuohi-*, *tuulto-* ja *voi/vakka*, samoin merkitykseltään läheisiin sanoihin *keri* ja *kopsa*. Hakusanojen *kaskenhakkuu*, *-poltto*, *huhuuta*, *hauduttaa*, *palo* ja *paloatra* alta hahmottuu jo verraten selkeä kuva Kiihtelysvaaran kaskiviljelystä. Sanan *nallilukko* kohdalla selostetaan tarkoin suusta ladattavan luodikon lukon osat ja toiminta, sanan *kivi* kohdalla mm. se, miten ennen lämmitettiin saunavettä kuumilla kivillä, jne. Myös asiatiетоjen etsintää helpottaa se, että sanakirjassa on paljon viitteitä sana-artikkelista toiseen.

Kielessä taajaan esiintyvien sanojen osalta korostuvat semanttinen analyysi ja fraseologia. Niinpä puolitoistasivuinen *korva*-artikkeli jakautuu semanttisesti kymmeneen kohtaan, mikä johtuu ennen muuta sanan moninaisesta metaforisesta käytöstä: *ämpärin k.*, *ikkunan k.*, *ijän korvalta* 'idästä päin', *syksykorvoo* 'syksyn loppua' jne. Kolmatta sivua laaja *käydä*-artikkeli sisältää mm. yhdeksän sananpartta ja paljon muuta fraseologiaa. Runsaan sivun mittainen *lähteä*-artikkeli erittelee verbin käyttöä kahdeksana kohtana, joita ovat esim. 'irtaantua' (*alakkaa terva lähieek*), 'kuolla' ja 'sulaa' (*lumet rupejja lähemmään*). Artikkelit sisältää mm. yhden arvoituksen, kuusi sananpartta ja seuraavat kokemuseräistä asiatiетоakin välittävät

esimerkit: *Lehel lähieytä* (lähdettyä) *tèyr ei köivuuu nõusek*; *Villa lähieö, jos pal'jon syöttää huavankuorta, se valluu itesään* (lampailta). Kielellisesti huomionarvoisia ovat mm. esimerkit konsonanttivartalosisesta imperatiivista, esim. *Elekee läkkyk*, *Läkkee akat aþpuun*.

Foneettiselta tarkekirjoitukseltaan Nirvin sanaliput ovat luotettavia ja tarkkoja. Mainitsen yhden esimerkin: hän on jo 1930-luvulla merkinnyt sanalippuihinsa lyhyen toisen tavun vokaalin puolipituutta (esim. *iväköijak* 'ivata', *alästik*), jonka Kalevi Wiik on 1960-luvulla osoittanut foneettisilla mittauksillaan todeksi. Sanakirjassa tarkekirjoitusta on jonkin verran karkeistettu: pitkät vokaalit on merkitty kahdella kirjaimella, *ü* y:llä ja käytetty isoa alkukirjainta. Sanakirjan tarkekirjoitus on yleensä selkeää ja maallikoidenkin luettavaa. Kahteen seikkaan kiinnitän kuitenkin erikseen huomiota:

Kun sananloppuista *k*:ta seuraa vokaa-lialkuinen sana, Nirvi merkitsee toisinaan *k*:n kahdentuman seuraavan sanan alkuun (ks. myös Vir. 1950 s. 248): *Alästik kistuul* (= istua) *loksottaa*, *sinnek kastit tehliin* (s.v. *asti*), *Ouk kiänetik* 'ole ääneti' (s.v. *olla*). Tapauksia näyttää olevan eniten sanakirjan ensimmäisessä osassa. Niin kuin Terho Itkonen (PFFC I:1 s. 226, 231) on jo epäillyt, näissä tapauksissa on todennäköisesti kyse ääntämyksestä *ouk^k-iänetik* tai *oukk-iänetik*, vrt. myös Aimo Turusen (ISMÄH s. 124) Pohjois-Karjalasta merkitsemiin tapauksiin *säikk-on tulossa* 'sade on tulossa' (Ilomantsi), *enn-oukk-alakanna* (Nurmes) jne. Kyseessä on loppu-*k*:n osalta periaatteessa sama ilmiö kuin tapauksissa *enⁿ-ouk*, *kevä^t-on*, joissa tavunraja osuu (tavallisesti pidentyneeseen) loppukonsonanttiin, ei sananrajalle. — Kiihtelysvaaran murteen sanakirjassa on myös *eil-tot-tain* 'etukäteen' pro *eilt-ottain* (s.v. *edeltä*).

Lausefoneettisen kaaren käytössä on poikkeamista yleisestä nykykäytännöstä. Yhtäältä kaari tai sitä korvaava yhdysmerkki puuttuu elisiotapauksista, esim. *sin et oum missää?* 'iimmäisiks' (s.v. *hurittaa*), *Siin ov vespesä siinä lähieissä suur*. Toisaalta Nirvi käyttää kaarta seuraavaan tapaan: *mua-*

tam-mötköttää, lukkeer-roplattaa, Vanha kanar-ruutana, Pitkä mieher-rytkä, Ruukih-halov-veto, Käuraj-ja ruikkiir ruummenet, mänä-kevännä, yltä-piältä märkänä, siihen-äikkään. Näissä tapauksissa ei ole kyse tavanomaisesta lausefoneettisen kaaren käytöstä, vaan Nirvi näyttää näin liittävän yhteen sanoja, jotka prosodialtaan hahmottuvat yhdyssanoiksi, kiinteiksi sanaliitoiksi tai muuten toisiinsa sitoutuneiksi. Siksi koloratiivikonstruktioissa on useimmiten kaari. Kaaren käyttö ei kuitenkaan ole ihan säännöllistä, ja sanakirjan ensimmäisestä osasta kaaret puuttuvat nähdäkseni tyystin. Samalla tavoin Nirvi on käyttänyt kaartaa myös Virittäjässä 1950 julkaississaan kielennäytteissä.

Pienet poikkeamat tavanomaisesta tarkekirjoituksesta eivät juuri hankaloita sanakirjan käyttöä. Olennaista sen sijaan on, että teos on myös teknisesti huolella toimitettu. Esimerkiksi konekirjoitusvirheitä en ole havainnut. Myös siisteydeltään ja painosultaan sanakirja on hyvää offsetjälkeä.

Kiihtelysvaaran murteen sanakirja on merkkitapaus suomen kielen tutkimuksen alalla: se on ensimmäinen ja toistaiseksi ainoa jokseenkin täydellinen pitäjänsanakirja. On mainio asia, että sanakirjan on voinut erinomaisen kenttätyönsä pohjalta tehdä Nirvi itse. Näin on saatu ehdottoman luotettava inventaari 1930-luvun Kiihtelysvaaran murteen sanastosta kymmenosaisen kirjan muodossa monien ulottuville. Vaikka kyseessä onkin yhden pitäjän sanakirja, se tarjoaa monenlaista tietoa laajempiinkin yhteyksiin. Edellä olen viitailleet muutamiin suuntiin: Sanakirjasta voi huolellisella työllä ja muihin lähteisiin vertaillen poimia vanhat karjalaisperäiset ainekset. Se sisältää tietoja tuhansien sananparsien ja fraasien spontaaneista käyttötilanteista. Sen sana-artikkeleissa on runsaasti itäsuomalaiseen kansankulttuuriin liittyvää asiantietoa. Siitä voi tarvitseva poimia vaikkapa valikoiman kiihtelysvaarialaisia lehmien nimiä. Mutta suuntia on muitakin. Koska sanakirjan aineisto on sekä foneettisesti että sanastoltaan ehdottoman luotettavaa, se tarjoaa helppokäyttöistä materiaalia myös äänne-, taivutus-

ja johto-opin tarkasteluun. Nirvi on ottanut sanakirjaansa myös muutamia morfologisia hakusanoja. Niinpä hakusanan *possessiivisuffiksi* alle on koottu joukko esimerkkejä *suuresap pienesä* -tyyppisestä asyndeettisestä rinnastuksesta. Kiihtelysvaaran murteen sanakirja on todellista perustutkimusta, jolla on käyttöä useankin tieteen monenlaisissa tutkimusongelmissa. Tekijälleen sanakirjan valmistuminen on viisi vuosikymmentä sitten alkaneen rikkaan elämäntyön yhden keskeisen osan täyttymys. Tutkijayhteisö on hänelle siitä syvästi kiitollinen.

Kiitokset ansaitsee myös kustantaja Karjalaisen Kulttuurin Edistämisseuran. Kiihtelysvaaran murteen sanakirjan julkaiseminen on arvokas kulttuuriteko. Sanakirjasta on hyötyä erityisesti niille suomen kielen tutkijoille ja harrastajille, jotka eivät voi käyttää Helsingissä olevia alku-peräiskokeelmia. Kiihtelysvaarassa ja laajemminkin Pohjois-Karjalassa sanakirja käy myös kotiseutulukemistosta, sillä sen sivuilta tulevat elävinä vastaan pohjoiskarjalainen kieli, mieli ja kulttuuri.

ALPO RÄISÄNEN

N

N

N